

Prof. dr Dragan Simeunović
Fakultet političkih nauka, Beograd

Knez Pavle i 27. mart

(Da li se 27. marta 1941. godine dogodio državni udar, puč ili teroristički akt?)

Uvek kada mislimo da je neki krupan istorijski događaj, bilo tragičan, bilo radostan, prouzrokovala i potpuno oblikovala volja jedne ili nekoliko osoba neumitno grešimo ma koliko nam izgledalo da je to tako. Još od herojskih antičkih vremena pojedinac i njegova volja su u smislu determinatora istorije bili i ostali u istom času i sve i ništa. Društvo je odavno, a posebno u zahuktala dva-tri veka, postalo čudovišno složen i osetljiv sistem, a uz to je zadržalo onu još za prvobitnu političku zajednicu karakterističnu ranjivost i osetljivost narušavanja tokova sopstvenog življenja čak i aktom nekog pojedinca.

U našem prosečno obogatvorujućem doživljaju moći skloni smo da, bez sumnje zvideći onima koji poseduju najvišu vlast kao najveću institucionalizovanu moć, pripisujemo prestrogo i nepravedno mnogo toga lošeg što se dogodi u društvu kao izraz njihove volje, naprosto zbog toga što ih gledamo kroz posebnu lupu i okom onih čije sudbine zavise od njihove volje. Isto tako, skloni smo iz interesa i kukavičluka dobro umotanog u divljenje da nekritički hvalimo one koji silom uzimaju vlast od onih koji su izabrani po dogovorenim društvenim pravilima. Ili onima koji ta pravila drastično krše s pozicija vlasti. U oba slučaja zaboravljamo da postoji niz okolnosti i procesa koji usmeravaju tokove događanja u društvu i koji utiču na živote pojedinaca bar onoliko koliko i akti moćnih pojedinaca na te tokove.

Kada se spominje 27. mart 1941. godine, i danas, posle 62 godine od toga događaja, u atmosferi kolokvijalne rasprave lebdi jedna predrasuda. Reč je o oceni političkog angažmana kneza Pavla Karađorđevića, odnosno o oceni prevrata koji je usledio kao reakcija na njegov angažman.

Nevolja je u tome što predrasude ne mogu biti odbačene dok se objektivno ne provere, naprosto već iz razloga što se mogu potvrditi i kao tačne.

U slučaju 27. marta, predrasudu o njegovom toku, i naročito ishodu, stvarali su mnogi, a još je više bilo onih koji su krili, prećutkivali ili preobličavali, iskrivljavali konsekvence toga događaja. Čak ni najdobranamerniji istraživači nisu izbegli zamku crno-belih interpretacija i, uopšte, strogog, pre svega personalnog polarizovanja. Tako se, usled političke volje više centara moći, već od toga datuma Knez Pavle našao na stubu srama, na koga su ga više vezivale nego s njega oslobađale potonje naučne analize toga događaja, kako iz razloga nemanja dovoljno dubokog uvida u sam događaj i ono što mu je prethodilo, tako i usled svesnog napora istraživača da podiđu novim političkim moćnicima kojima i dalje nije odgovarala istina o 27. martu 1941. godine i knezu Pavlu Karađorđeviću.

Da ne bismo ponovili jednu od čestih tuđih grešaka u pristupu 27. martu 1941. godine obratićemo pažnju na protok vremena u kome je događaj sazrevao znatno pre nego što se datumski zbio.

Naprosto, 27. mart 1941. godine se ne može razumeti ukoliko se ne pođe od analize pravednih i političkih tokova u jugoslovenskoj državi između dva svetska rata. Prvo je potrebno pojmiti spoljnotrgovinski prevrat koji se desio još krajem dvadesetih

kada su jedna ljubavljju prema Rusima, Francuzima i Englezima zadojena monarhija i nova „jugoslovenska“ nacija stale na šine najtešnje ekonomske povezanosti s uspinjućom, mada tek skoro poraženom Nemačkom. Potrebno je otvoriti oči i priznati da koncept integralnog jugoslovenstva nije bio ništa više od površne ideologije koja je, kao i svaka ideološka postavka, mogla da zanosi i mase i vladare, ali koja usled svoje neutemeljenosti u realnosti nije mogla da cementira pukotine na bedemima nacionalističkih tvrđava svih naroda koji su se našli u novoj državnoj zajednici više tuđom nego svojom voljom. Ne može se zaobići ni evidentna krhkost demokratije u politički zaostalom društvu kakvo je bilo naše između dva svetska rata, niti se da prevideti politička zaostalost kao idealno tlo za političku manipulaciju i činjenje tzv. grešaka brzopletosti.

I knez Pavle je sticajem istorijskih okolnosti došao na vodeću političku poziciju u Jugoslaviji između dva svetska rata. Tragična smrt njegovog rođaka kralja Aleksandra, koji je kao i svi tragično nastradali vladari ovog naroda, voljen i uzdizan do granice kulta tek posle smrti, bacila je nepravednu senku na ceo tok vladavine kneza Pavla. Biti poređen s kultom znači već od samog početka uvek biti više gubitnik nego dobitnik. Već tu su počeci difamacije kneza Pavla i oni će biti preduslov za konačnu ocenu njegovog ukupnog političkog dela.

Uopšte, svi, bez sumnje vrlo ozbiljni naponi kneza Pavla da spase već dobro zaljubljeni brod od pijanih mornara zarad nevinih, iako neukih putnika, nisu nailazili na pravi odjek upravo kod onih koji su trebali da imaju najveću korist od njegovih napora. Ni Britanci, koje je on kao ubeđeni anglofil naprosto obožavao, ne samo da nisu uzimali ozbiljno njegove molbe da se Jugoslaviji pomogne na vojnom, ekonomskom i političkom planu kako bi se izvukla iz zamke narastajuće ekonomske, a time i političke zavisnosti od Nemačke i Italije, već su često ismevali ranu i dalekovidu zabrinutost kneza Pavla zbog opasnosti od nacizma i fašizma. Britanci su se zadovoljavali time što su kontrolisali najvažnije jugoslovenske političare, što je bilo dovoljno tek za sprovođenje britanskih interesa. Uostalom, i sam knez Pavle se ponašao toliko probritanski da je britanskim političarima i diplomatama davao na uvid najpoverljivija dokumenta ne upoznavši očito do kraja, pored nesumnjivih prednosti, i loše strane britanske politike. U suprotnom je morao pretpostaviti mogućnost da prijateljstvo s njima nije prepreka da ga ne svrgnu s vlasti.

Jedna velika istorijska nepravda prema jednom narodu i njegovom legalnom i legitimnom vođi je iz faze neprimetnog bubrenja s početka tridesetih počela da dobija jasne konture sredinom četvrte decenije dvadesetog veka, da bi u poslednjih godinu-dve *te decenije* postala toliko očevidna da se njeno neuviđanje teško može pravdati političkom zaslepljenošću eksplozijom velike drame koja je tada već uveliko potresala Evropu.

Knezu Pavlu se stavlja na dušu da je pristupanjem Trojnom paktu svrstao Jugoslaviju u red fašističkih država. Malo se ko pita zašto, a još je manje onih koji se pitaju da li se *to uopšte dogodilo*. Kada se analiziraju njegovi potezi i otrese ideološka prašina s istorijskih činjenica, jasno se vidi da je ukorenjena predstava o Knezu Pavlu kao političaru koga su nosili domaći i strani vihorni događaji netačna. Štaviše, on je očito bio ne samo vrlo mudar nego i izrazito racionalan državnik. Još od antičkih vremena umnost politike se dokazivala savlađivanjem emocija pomoću razuma u korist opšteg dobra. Dokumenti nam otkrivaju da je knez Pavle brižljivo vodio računa o interesima svoga naroda ne zapadajući skoro ni u jednu grešku. Impresionira način pomoću koga on, za balkanske prilike neuobičajeno smireno, ali zato ne manje vešto, kontroliše uzavrelu političku scenu Jugoslavije i pruža otpor inostranim naporima (čak i kada su u pitanju provereni prijatelji) da Jugoslavija i njegov narod budu

zloupotrebljeni radi realizacije tuđinskih interesa.

Znaju li uopšte oni koji su osuđivali kneza Pavla zašto nije do kraja i u svemu sledio britansku politiku, koliko puta su Britanci tražili da Jugoslavija izvrši političko samoubistvo javnim svrstavanjem na stranu saveznika, onda kada više nije bilo ni slobode ni nade u Evropi, recimo na sastanku predstavnika britanskih, grčkih i jugoslovenskih vlasti u Atini 1940. kada je naša strana tražila od Britanaca oružje, a britanski odgovor je glasio da Jugoslavija treba da napadne Nemačku i Italiju jer je to najbolji način da se dođe do oružja. Knez Pavle je bio šokiran tolikom cinizmom jer onoliko koliko je bilo važno Velikoj Britaniji da Jugoslaviju uvuče u rat isto toliko je njemu bilo važno da Jugoslavija ostane neutralna. Niko nije tako dobro kao on znao da je naša armija loše naoružana i nacionalno razjedinjena. Dok je u javnosti i u glavama širom Jugoslavije još odjekivao mit o nepobedivosti naše vojske, knez Pavle je imao jasnu sliku o tome da je vojska sastavljena od različitih naroda koji imaju različita raspoloženja prema stranim silama. Za razliku od profrancuskih i antigermanski nastrojenih Srba, pronemački nastrojeni Hrvati nisu bili voljni da ratuju protiv Nemačke.

Knez Pavle je znao da su velike sile stvorile Jugoslaviju kao antigermanski bedem i da nastoje da je u te svrhe bukvalno upotrebe. U onoj meri u kojoj je bio sve više razočaran u politiku Britanije i njeno ignorisanje njegovih zahteva, knez Pavle je bivao sve usamljeniji. Istorijska građa potvrđuje da je pokušavao da obezbedi neutralnost Jugoslavije i na drugim stranama na sve načine, a da u tome nije imao nikakvu podršku ni u zemlji, a još manje van nje. Poslednji ozbiljan pokušaj da mu neutralnost obezbedi Italija otvoreno je osujetila Nemačka. Stešnjen između nerazumevanja i sebičnosti Velike Britanije koja je tražila od kneza Pavla da Jugoslavija igra ulogu kamikaze u Drugom svetskom ratu i rastućih oročenih pretnji Nemačke i Italije, knez Pavle se odlučio na jedino što je bilo moguće. Težeći da dobije na vremenu prihvatio je pregovore s Nemačkom o pristupanju Trojnom paktu pod uslovima za koje je verovao da ih Hitler neće ni lako ni brzo prihvatiti i da će to Jugoslaviji obezbediti višemesečnu dobit u vremenu. No Hitleru se žurilo da obavi krupnije zadatke nego što su bili balkanski. Uz to, respektovao je nesumnjivo i srpsku borbenost i stečenu pobedničku auru nakon Prvog svetskog rata iako je bez sumnje morao znati da je Jugoslavija te 1941. godine bila vojnički već slaba zemlja. Zato je na čuđenje mnogih ponudio Jugoslaviji kao državi uslove koje nije dobila nijedna druga, ne samo balkanska, već ni evropska zemlja računajući i Švedsku i Španiju. Nemački general Jodl je s negodovanjem čak rekao da se Hitler „ponaša prema Jugoslaviji kao prema primadoni“. Objašnjenje možda leži u pismu kneza Pavla svojoj tašti, velikoj vojvotkinji Rusije Jeleni Romanovoj, iz 1947. godine koje je nedavno objavljeno ljubaznošću knjeginje Jelisavete Karađorđević. U njemu knez Pavle potanko opisuje svoj razgovor s Hitlerom, između ostalog navodi i Hitlerove reči da mu je, za razliku od Italije, „potrebna jaka Jugoslavija“. Uopšte, bili su to najbolji uslovi koje je Hitler ikada ikome ponudio. Jugoslaviji je garantovan teritorijalni integritet i njena suverenost, njena vojna neutralnost, i čak su joj otvorene perspektive posleratnih dobitaka. Čuveni razlog za osudu kneza Pavla u formi uslova prolaska nemačkih trupa kroz Jugoslaviju otpada kao istorijska neistina, baš kao i izmišljotina da su jugoslovenske trupe trebale da se bore na inostranim frontovima.

Umesto da bude slavljn kao državnik koji je u istoriji Drugog svetskog rata obezbedio najpovoljnije uslove za egzistenciju svoje države i naroda, knez Pavle je u svojoj zemlji dočekan na nož. Tome je doprinelo mnogo faktora, od kojih se mnogi nisu mogli ni odstraniti ni izbeći. Pre svega kod Srba, a naročito među srpskim oficirima bilo je predanjem i obrazovanjem razvijeno ne samo antinemačko već i

antibugarsko i antimadžarsko raspoloženje. Paktom je Jugoslavija postajala saveznica tih država i naroda za noć, što je za jedan zakasneli narod koji nije imao straha od civilizovanog i blagog vladara kakav je bio knez Pavle bilo više od izazova. Uostalom, propasti Jugoslavije i, posebno srpskog naroda, težili su mnogi. Srpska autodestruktivnost se tek dobro nadovezivala na tuđe želje i interese. Za samo *dva dana* Jugoslavija i srpski narod su se iz pozicije najvećeg dobitnika preobrnuili u poziciju *najvećeg gubitnika*. U onoj meri u kojoj je 25. mart značio spas za jugoslovensku državu i njen narod, 27. mart je značio njihovu potpunu propast.

Jedan bajati britanski plan iz 1940. godine o svrgavanju kneza Pavla u slučaju da se previše približi Nemačkoj aktiviran je i sproveden na nesreću srpskog naroda. Cela akcija je koštala ne više od pola miliona funti, a u njoj su učestvovali saradnici Intelidžens servisa, prilično anglofila i brojne patriote. Politička manipulacija bila je veća nego obično u prevratima. Vanredna izdanja štampe, pre svega *Politike*, samo su donosila vest o pristupanju Trojnom paktu a da nisu navodila povoljne uslove po državu i narod. Stvorena je pogrešna slika da se knez Pavle obavezao da omogući prolaz nemačkim trupama radi napada na prijateljski grčki narod. Patriotizam i religija su podstakli prve spontane demonstracije iza kojih je sledila dugo pripremana prevratnička akcija. Britanska obavestajna mašinerija, koja je suvereno vladala balkanskim prostorom, pokrenula je vojne krugove koji su već 26. marta u velikoj meri sprovedli prevratnički plan u delo da bi u noći između 26. i 27. marta i formalno oduzeli vlast knezu Pavlu, a 27. obznanili svoj čin narodu. U tome su prevratnici imali punu podršku patrijarha Gavriila (Dožića), koji je bez sumnje bio patriota. Isto tako bi bila greška kvalifikovati mnoge od onih koji su neposredno učestvovali u izvršenju neprijatelja kao nekakve strane plaćenike. Istini za volju, najveći broj njih bili su gorljive patriote. U stvari, njihov patriotizam koji je oduvek krasio naročito srpsku vojsku iskorišćen je kao faktor s kojim se i računalo. U pitanju je bila *borba za vreme*. Britancima je odgovaralo sve što je moglo biti učinjeno protiv Nemačke iz prostog razloga što je to Nemačku usporavalo u njenim planovima. Prevratom od 27. marta 1941. godine jugoslovenska država i njen narod, pre svega Srbi, brutalno su *žrtvovani i gurnuti u spoljni* i unutrašnji, ne samo za Srbe, mada za njih ponajviše, bratoubilački građanski rat. Saveznici su dobili željeno *vreme*. Napad Nemačke na Rusiju je pomećen *za pet nedelja*. Dovoljno da Hitler poput Napoleona upadne u zamku ruske zime i dovoljno da sve to plati životom milion i po Srba i drugih državljana Jugoslavije. Uopšte, faktor vremena je glavno obeležje 27. marta 1941. godine. Hitler je potpisao povoljan ugovor po nas jer nije imao vremena da se mnogo bavi nama, knez Pavle je želeo da do neutralnosti dođe dobitkom na vremenu, Britanci su zajedno s Rusima jedini i dobili željeno vreme, a mi smo izgubili i vreme uz živote. Kada se sabere vreme života milion i po ljudi i uporedi s vremenom od pet nedelja u satima i minutima, otvara se pitanje smislenosti i političke celishodnosti prevrata koji je izvršen 27. marta 1941. godine. Ne samo iz događanja od 27. marta već i iz ponašanja nove prevratničke vlade da se jasno videti da je jedini cilj bio da se izvrši prevrat, smeni knez Pavle i napravi kaos u zemlji. Ima li veće potvrde za to od stava nove vlade da ostaje lojalna politici vezanosti za Trojni pakt (!?), što je potpuno zbunilo narod. Nova vlada je uz to proklamovala težnju ka neutralnosti, a Jugoslavija je de fakto imala neutralnost koju je izvanredno povoljnim ugovorom s Nemačkom obezbedio knez Pavle.

Što se tiče *forme prevrata* u našoj istoriografiji i publicistici prisutne su različite ocene. Spominju se državni udar, puč, građanska revolucija i teroristički akt.

Začuđuje insistiranje na tome da se 27. marta 1941. godine dogodila revolucija, a naročito nekakva građanska antifašistička revolucija. Čak ni komunisti,

koji su vešto više od pola veka stvarali mit o 27. martu kao antifašističkoj akciji koju su navodno oni organizovali, nisu bili skloni da u krivotvorenju događaja idu toliko daleko da označe 27. mart kao revolucionarni akt. Naprosto, kada je reč o događajima u Jugoslaviji 27. marta 1941. sve odlike revolucije su izostale u istoj meri u kojoj su prisutne odlike državnog udara. Isto tako, može se tek govoriti o nekim sadržajnim elementima terorističkog akta, na primer, u ponašanju prema knezu Pavlu, ali ne i o terorističkoj akciji već iz razloga što nije postojala teroristička organizacija, nego je celu operaciju vodila jedna strana obaveštajna služba preko svojih konfidenata, što ne znači da i druge obaveštajne službe, posebno američka i ruska, nisu uticale na tok tih događaja.

Analiza sadržaja i tehnike prevrata pokazuje da je reč o najmilitantnijoj formi državnog udara, dakle, o *puču*. Izveli su ga pripadnici nacionalnih oružanih snaga u tajnoj sprezi sa spoljnim snagama koje su u tom regionu imale svoje vojno-političke interese. Formirana je vlada u kojoj je vrhovnu vlast imalo vojno lice dok su civilna lica bila veoma zavisna od volje vojnih krugova i uopšte nisu imala dovoljnu političku težinu. Na primer, Slobodan Jovanović, iako popularan kao naučnik, prvi put je tada dobio neku političku funkciju u životu, stari ministar Ninčić je odabran kao čovek sklon kompromisima, a mnogi drugi su tu bili najmanje zbog poverenja naroda poput politički istrošenog ministra Jeftića ili vrlo nepopularnog Bože Maksimovića, zvanog Kundak, koji se od nekadašnjeg ministra policije preobratio u ministra prosvete, dok su neki drugi članovi vlade, pre svega Slovenci i Hrvati, očito bili u njenom sastavu tek reda radi.

Ovim, od strane tuđina promišljenim, a s naše strane nepromišljenim gestom, naneta je *strašna i nepopravljiva šteta*, ne samo našem narodu već i čoveku koji nam je bio omogućio mir i skoro švajcarsku neutralnost. Knez Pavle je prvo od britanske, a potom od svačije javnosti demonizovan. Na njega su se ljutili svi, od Čerčila do Hitlera i Staljina, zaključno s njegovim narodom. Proteran iz otadžbine sa svojom porodicom, proživio je gorke godine u afričkoj zabiti umesto da bude slavljn. Danas, kada su skoro svi domaći akteri Drugog svetskog rata rehabilitovani i kada svako razuman teži pomirenju u svome narodu, pomirenje u srpskom narodu se ne može obaviti. Ne samo bez objektivne rekonstrukcije događaja od 27. marta 1941. godine već i bez potvrđivanja državničke mudrosti i odanosti kneza Pavla interesu svoje države i svoga naroda. On je veliki i suptilni državnik koji se rasperinjan između svog probritanskog životnog opredeljenja i interesa svoga naroda svojim potpisom na olako prokockanom istorijskom sporazumu od ogromne važnosti jasno i potpuno opredelio za korist svoga naroda po cenu štete po sebe, štete koju je više nego naslućivao i o njoj javno govorio, čak i Hitleru. Reč je o onom, u našoj istoriji posebno retkom *primeru sklada etičnosti i vladanja* koji od antičke političke misli važi kao uzor svih prosvćenih vladara.

Puč od 27. marta 1941. godine bio je, istorijski gledano, po nas politički udarac u prazno i tragično gubljenje mnogo čega zadobijenog, ali ne smemo zaboraviti da je to bio i *udarac po čoveku* koji nam je učinio dobro, po knezu Pavlu kome je njegov narod zajedno s tuđincima naneo nepopravljivu štetu. Neka današnji dan i napor svih nas bude kamičak u zidu pokajanja srpskog naroda prema knezu Pavlu.